

Тарас Чухліб

**«ЦІСАР ТУРЕЦЬКИЙ ДОЗВОЛЯЄ
КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ ТА ЙОГО
ДЕРЖАВІ ПЛАВАТИ ПО ЧОРНОМУ
МОРЮ ...»: ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ
УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З СУЛТАНОМ
МЕГМЕДОМ ІV АВДЖИ**

У статті досліджено османський вектор політичних відносин українських гетьманів від Б. Хмельницького до І. Самойловича з турецьким султаном Мегмедом ІV Авджи (1648–1687). Підтверджено, зокрема, протурецьку політичну орієнтацію українських правителів задля цілісності та політичного існування Війська Запорозького. Актуалізовано вплив українського чинника на обставини загальноєвропейської політики.

Ключові слова: Український гетьманат, Османська імперія, Мегмед ІV Авджи, гетьман, султан, українсько-турецькі відносини.

В статье исследовано османский вектор политических отношений украинских гетманов от Б. Хмельницкого до И. Самойловича с турецким султаном Мехмедом IV Авджи (1648–1687). Подтверждено, в частности, протурецкую политическую ориентацию украинских правителей ради целостности и политического существования Войска Запорожского. Актуализировано влияние украинского фактора на обстоятельства общеевропейской политики.

Ключевые слова: Украинский гетманат, Османская империя, Мехмед IV Авджи, гетман, султан, украинско-турецкие отношения.

In this article has researched the Ottoman vector of political relations of the Ukrainian hetmans from B. Khmelnytsky to I. Samoilovych in the reign of the Turkish sultan Mehmed IV Avci (1648-1687). It is confirmed mainly pro-Turkish political orientation of Ukrainian rulers to integrity and political existence of the Zaporizhian Host. It is also underlined the influence of Ukrainian factor on the circumstances of all-European policy.

Keywords: the Ukrainian Hetmanstate, the Ottoman Empire, Mehmed IV Avci, hetman, sultan, Ukrainian-Turkish relations.

Починаючи від статті видатного історика М. Костомарова «Богдан Хмельницький, данник Отоманської Порты» (1878)¹, відносини гетьманів Війська Запорозького з султанами Османської імперії довгий час перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Різні їх аспекти висвітлювали М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Дубровський, М. Петровський, Д. Дорошенко, О. Пріцак, Я. Дашкевич, Ю. Мицик, В. Степанков, М. Крикун, О. Галенко, В. Остапчук, В. Заруба, Ф. Туранли, Я. Федорук, В. Станіславський та ін.²

Однак, незважаючи на такий значний історіографічний доробок, й до сьогодні вчені притримуються різних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини з Стамбулом як за доби Б. Хмельницького, так і в наступні часи: що це було — васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше?³ Разом з тим, знаний дослідник сходознавчої проблематики Я. Дашкевич писав про те, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV–XVIII ст.⁴

Найбільш тісними українсько-турецькі відносини стали за володарювання у 1648–1687 рр. султана Мегмеда IV Авджи. Цей володар Османської імперії перебував на султанському троні майже чотири десятиліття та був єдиним сином свого попередника султана Ібрагіма I від дружини українського походження султанши Хатідже Турхан, яка здійснювала певний політичний вплив на свого єдиного сина⁵. За спогадами очевидців, Мегмед IV Авджи був схожий обличчям «на козака»⁶. Його звели на султанський престол у 7-літньому віці в результаті змови матері з яничарами та вбивства батька. Перебуваючи на султанському престолі, він вів постійні війни з Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою, Австрійською імперією та Апостольською столицею (Ватиканом) за право поширення османської присутності в Європі. Від його імені управління Османською імперією здійснював інститут великих візирів: Софу Мегмед-паша (1648–1649 рр.), Кара Мурад-паша (1649–1650), Мелек Ахмед-паша (1650–1651), Алі Сіявуш-паша (1651), Гюрджу Мегмед-паша (1651–1652), Тарханчу Агмед-паша (1652–1653), Дервіш Мегмед-паша (1653–1654), Дамад Мустафа-паша (1654–1655), Кара Мурад-паша (1655), Сулейман-паша (1655–1656), Делі Хусейн-паша (1656), Алі Сіявуш-паша (1656), Мегмед-паша (1656), Мегмед Кьопрюлю (1656–1661), Фазил Агмед-паша Кьопрюлю (1661–1676), Кара Мустафа-паша Мержифонлу (1676–1683), Кара Ібрагім-паша (1683–1685) та Сулейман-паша (1685–1687 рр.)⁷.

За володарювання султана Мегмеда IV Авджи Висока Порта уклала ряд важливих міжнародних договорів, зокрема, з Річчю Посполитою Бучацьке перемир'я 1672 р. та Журавненський мирний договір 1676 р. У результаті на польсько-українському Західному Поділлі було засновано османську адміністративну провінцію — Кам'янецький ейялет⁸. А загалом у XVII ст. султани володіли землями на територіях таких сучасних країн, як Австрія, Албанія,

Алжир, Болгарія, Боснія, Герцоговина, Греція, Грузія, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Йемен, Еритрея, Єгипет, Ліван, Лівія, Кіпр, Кувейт, Македонія, Молдавія, Польща, Румунія, Росія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина, Сомалі, Судан, Угорщина, Чорногорія, Хорватія та ін.⁹

Задля укріплення турецької присутності в Україні Мегмед IV Авджи здійснив чотири великих походи своєї армії (1672, 1674, 1677 та 1678 рр.), в тому числі з метою завоювання столиці Українського гетьманату — міста Чигирин. Султан також уклав Бахчисарайський мир 1681 з Московською державою, після чого призначив управляти Правобережною Україною молдавського господаря Григорія Дуку¹⁰. Поразки османських військ від союзницьких сил Габсбургської коаліції на австрійських землях, а також внутрішньополітична криза в Турецькій імперії призвела до послаблення влади султана та його зміщення з монаршого трону Османів¹¹.

На період володарювання турецького султана Мегмеда IV Авджи припадає правління таких відомих українських гетьманів, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Степан Опара, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) та Іван Самойлович, а тому пропонуємо короткий огляд та аналіз українсько-турецьких політичних відносин за їхнього гетьманування, тобто протягом 1648–1686 рр.

Богдан Хмельницький та Мегмед IV Авджи

Відомо, що гетьман Війська Запорозького та засновник Української козацької держави Б. Хмельницький протягом свого правління неодноразово проводив досить активні переговори щодо прийняття протекторату султана Мегмеда IV Авджи¹². Вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула (Константинополя) було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої¹³. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду гетьманського уряду Б. Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією¹⁴.

Відразу після смерті на початку червня 1648 р. короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б. Хмельницький знову відправив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями О. Пріцака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу¹⁵. Інший сучасний історик В. Степанков віднайшов в архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана «прийняти його (Б. Хмельницького. — Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків»¹⁶. На основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського російський дослідник Б. Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) щодо можливості отримання османської протекції¹⁷. Як засвідчують джерела, в обмін

на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати «рабів» на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський¹⁸.

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією, йшлося лише про переговори) у 1648 р. кладе початок формуванню османсько-чорноморської політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Нагадаємо, що Чорне море на той час було таким собі «внутрішнім озером» Османської імперії. Протягом 1649 р. в міжнародній політиці гетьман, як і раніше, дотримувався курсу щодо зміни протекції — про це свідчать не тільки його листи до московського царя, але й продовження переговорів з послами Османської імперії, переписка з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих «високих» сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Український гетьманат вже у цей час спробував знову добитися прихильності іншого династичного зверхника — монарха в особі султана Мегмеда IV Авджи. Згідно з дослідженнями М. Костомарова, визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649–1650 рр.¹⁹ Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському (очаківському) бейлербею підтримати Б. Хмельницького²⁰.

На нашу думку, в 1649 р., між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгіву угоду, т. зв. Капітуляцію під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі»²¹. Як відзначала російський сходовознавець Л. Семенова, «Капітуляції являли собою надані Портою європейським державам акти, які регулювали відносини між ними і Османською імперією, в т. ч. і торгіві відносини, а також становище підданих цих держав в самій імперії... В XVI–XVII ст. такі капітуляції були надані Портою ряду європейських країн, серед них Франції, Венеції, Англії, Голандії»²². Очевидно, що аналогічна капітуляція була надана й Українському гетьманатові. У її першому пункті відзначалося, що «Цісар Й[ого] М[ілість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю (тут і далі по тексту виділення курсивом. — Авт.) до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. — Авт.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти, за своєю волею зупинитись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів»²³. Важливою була й ст. 4-та Української капітуляції, в якій зазначалося: «Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в

Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям»²⁴. Однак, практичне впровадження цього документу не відбулося із-за війн, які велися на той час Високою Портою з Венеціанською республікою та Українським гетьманом з Коронаю Польською.

Історики О. Прицак та Л. Прицак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого «османсько-козацького» договору сталося трохи пізніше — у другій половині 1650–1651 рр.²⁵ Це підтверджується тим, що, з огляду на ненадання Московською державою запрошеної військової підтримки, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV Авджи. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.²⁶ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат²⁷.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV Авджи взяти козацьку державу під свій захист було вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому²⁸. Разом з ним до Чигирини приїхав турецький посол Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Він був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.²⁹.

Як дослідив М. Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні 1651 р. «формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії»³⁰. Такий висновок вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні³¹. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і польський османіст З. Абрахамовіч³². Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового союзника³³. Султан Мегмед IV Авджи також надіслав Б. Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до

практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV Авджи, щоб «кримським людям учинити ... допомогу» козакам³⁴. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Україна (так само, як Молдавія та Валахія) була змушена платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією³⁵.

Після примирення з королем під Білою Церквою у 1651 р. Б. Хмельницький мусив «виправдовуватися» перед султаном. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV Авджи від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд для поєднання з козацьким військом перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишався у «братерському» союзі з Кримським ханством. Крім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади³⁶. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до султана Мегмеда IV Авджи від 27 листопада 1651 р.³⁷

Наступного, 1652 р., Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією — у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на Україну, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»³⁸. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московською державою.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке українське посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV Авджи підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і тулумбас (барабан)³⁹. Після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію⁴⁰. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих султана»⁴¹. Окрім того, він вручив Хмельницькому «корону (очевидно, шапку. — Авт.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив

українське керівництво, що султан Мегмед IV Авджи надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків силістрійського бейлербея й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького⁴².

Обов'язки Українського гетьманату як залежної держави перед Мегмедом IV Авджи, за пропозицією турецького посольства, були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁴³. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме: скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір. Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: «...города (Кам'янця-Подільського. — *Авт.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу»⁴⁴.

Визнаючи номінальну зверхність московського царя, Б. Хмельницький, незважаючи на заборону з боку протектора-сюзерена, продовжував дипломатичні зносини з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (і це менше ніж через два місяці після Переяславської ради!) гетьман звертається до султана Мегмеда IV Авджи з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом⁴⁵. Весною в Стамбулі перебували представники української сторони, які отримали від султана згоду на продовження відносин з Кримом⁴⁶. Саме тому 16 квітня 1654 р. Б. Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Україна «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь»⁴⁷.

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порті відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — у липні перебували у столиці Османської імперії⁴⁸. Головною темою переговорів знову були питання про «зраду» Кримського ханства та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманом номінальної васальної залежності від султана тощо⁴⁹. У відповідь на лист Мегмеда IV Авджи, де він за результатами посольства відписував Хмель-

ницькому: «...пропонуєш з цілим народом козацьким моєму порогові блаженності підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода...»⁵⁰.

Гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV Авджи. — *Авт.*)»⁵¹. Крім того, козацькі послы добилися, щоб до Бахчисарая був висланий турецький урядовець, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною «у мирі та дружбі, як колись»⁵². Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецьким монархом своїх далекосяжних планів у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Сілістрійський бейлербей Сіяуш-паша, який відповідав за відносини Порти з Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглисть Чигирини Стамбулу мала відбуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоцького князівств⁵³.

Посланці султана неодноразово перебували у Чигирині і в 1656 та 1657 рр. Так, наприклад, наприкінці січня 1656 р. воевода московського гарнізону в Києві отримав повідомлення про те, що до Османської імперії після переговорів з гетьманом відбули турецькі послы⁵⁴. Весною 1657 року Б. Хмельницький інформував Стамбул про перебування у Чигирині посольства австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, відправивши до Високої Порти посольство, яке очолив полковник Л. Капуста. 22 травня 1657 р. посол мав прийом у султанському палаці Мегмеда IV Авджи⁵⁵. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, серед іншого звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманом.

Іван Виговський та Мегмед IV Авджи

16 вересня 1658 р. поблизу міста Гадяча гетьман І. Виговський підписав українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Саме мотиви зовнішньополітичного плану стали визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою⁵⁶. Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г. Лесницьким. Вона мала запевнити царя Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У 2-му пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари

багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»⁵⁷.

Однак, незважаючи на такі запевнення українського уряду в підданстві, в жовтні 1658 р. Москва розпочала військовий наступ на позиції І. Виговського. У цей час дипломатія гетьманського уряду розвивалася не лише за польським та московським, але й за турецьким та кримським напрямками, кожний з яких був важливий для України. На початку 1659 р. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд, очевидно, не без згоди султана Мегмеда IV Авджи, зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили⁵⁸. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Москви. Невдовзі татарський монарх надав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини козацької старшини. Окрім того, як відомо, саме 40-тисячне кримське військо допомогло Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р. Перед Конотопською битвою І. Виговський попереджав царя, що «...гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан (Мегмед IV Авджи. — *Авт.*)...»⁵⁹. Але Олексій Михайлович не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського окупувають на початку листопада 1658 р. полкові міста Полтавщини — Миргород і Лубни.

У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметев сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...»⁶⁰. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послани. Крім того, Виговський направляє посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність султана Османської імперії в обмін на військову допомогу («...*Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч*»)»⁶¹.

Більше ста (за іншими даними — десяти) осіб на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебували в травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Високої Порти на умовах васальної залежності⁶². Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом IV Авджи дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні,

пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Під час зустрічі з австрійським дипломатом бароном Ф. Лісолею представники І. Виговського заявляли, що гетьман «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польща не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, *потім у турка*, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому»⁶³.

Юрій Хмельницький та Мегмед IV Авджи

На початку 1661 р. Український гетьманат уклав певні політичні домовленості з Кримським ханством, про що у січні гетьман Ю. Хмельницький повідомляв польського короля Яна II Казимира. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією⁶⁴. Про такі наміри Чигирин повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується з Мегмедом IV Авджи⁶⁵. У вересні того ж року січневі домовленості між Ю. Хмельницьким і ханом Мехмед-Гіреєм трансформуються у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» з Правобережної України.

У лютому 1661 р. наказний (від імені Ю. Хмельницького) гетьман Г. Гуляницький разом з полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи виступив у похід проти об'єднаних військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня того ж року. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережних українсько-російських підрозділів⁶⁶.

Чергова спроба приборкати «розкольників» відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська іншого наказного гетьмана І. Богуна (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніпровські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомагали московські частини І. Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького — вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, штурмував Переяслав⁶⁷. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на

початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому знову прийшла Кримська орда, він вже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира⁶⁸.

Під час перебування на гетьманському уряді Ю. Хмельницького у 1659–1663 рр. лише у квітні–червні 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім козацьких посольств⁶⁹. Головним пунктом дипломатичних інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боєздатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Очевидно, що кримський хан мав питати згоди на участь у цих операціях в свого союзерена — турецького султана Мегмеда IV Авджи.

Після відмови від гетьманства у 1663 р. Ю. Хмельницький висвятився у чернечий сан, а потім потрапив до польського полону. Після звільнення, в січні 1668 р. архімандрит Гедеон (Хмельницький) разом з митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де вирішувалося питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику гетьмана П. Дорошенка⁷⁰. Тоді ж Ю. Хмельницький висловив бажання зняти «чернецьке плаття» й повернутися у велику політику. У березні російський воєвода П. Шереметев повідомляв до Москви з Києва, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана»⁷¹. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника М. Ханенка. Тепер він вже «налаштував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність до короля польського...»⁷². У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини. П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді — навесні–влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під керівництвом силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліантів, так і вірних з цілою Україною»⁷³.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені султана Мегмеда IV Авджи. Про це, зокрема, писав священник з Переволочної Г. Мужилівський⁷⁴. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що близько 60 тис. татарського війська разом з

10-тисячним яничарським підрозділом у вересні ввійшли до України й розпочали боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і «посадження» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. Але на початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому экс-гетьман і невдалий претендент повернувся до Стамбула, де й проживав у почесному полоні в одному з православних монастирів Константинопольського патріархату.

На початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV Авджи присвоїв Ю. Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького»⁷⁵. Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візира [Кари Мустафи-паші⁷⁶], убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями»⁷⁷. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і напис навколо — «Печать князівства Малоруського»⁷⁸. Згідно з повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський»⁷⁹. Згодом печатка невідомим чином перейшла до лівобережного гетьмана І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В[еликого] Г[осударя], на якій погоня і князівство Малоруське зображено»⁸⁰.

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі⁸¹. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув»⁸². Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

29 червня 1677 р. Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю⁸³. Османське керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»⁸⁴. На початку серпня турецьке військо піді-

йшло й стало табором під стінами Чигирин. Оволодіння цим старовинним містом розглядалося Мегмедом IV Авджи як своєрідний символ влади над усією Україною⁸⁵. 8 серпня 1677 р. оборонці Чигирин отримали універсал Ю. Хмельницького, в якому ставилася вимога підкоритися його владі. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо. Знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади, вимагаючи вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Окрім того, Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем. Однак такі заходи сина Б. Хмельницького не спрацювали, а військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова»⁸⁶, — так описували відступ Хмельницького та його небагаточисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман знаходиться під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий Чигиринський похід (червень–серпень, 1678 р.)⁸⁷, під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства⁸⁸. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей⁸⁹. 1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — *Авт.*) і замок запалили»⁹⁰. Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з великим візиром Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня 1678 р. в універсалі до жителів Канева український князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська⁹¹. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм, як сього-

бічним так і тогочасним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці добродієність»⁹², — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Османською імперією звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького⁹³. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Павлоччі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території»⁹⁴. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видав ряд універсалів до жителів українських міст і містечок. Зокрема, 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі⁹⁵. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому як дідові й батькові цієї держави...»⁹⁶. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Павлоччі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта⁹⁷. У квітні 1680 р. Ю. Хмельницький вимагав від польського коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував королеві Речі Посполитої війною⁹⁸. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ані до численних протестів польського уряду, ані до заборон султана Мегмеда IV Авджи не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої «за Віслу».

У червні 1680 р. на допомогу українському князеві поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирини»⁹⁹. Очевидно, що протягом року український князь перебував у зруйнованому Чигирині. На початку червня 1681 р. султан Мегмед IV Авджи відкликав Ю. Хмельницького до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення літописців про повернення Ю. Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами¹⁰⁰.

Павло Тетеря та Мегмед IV Авджи

На початку 1663 р. правобережний гетьман П. Тетеря відіслав до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках. Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні 1663 р. закликав на допомогу кримських татар та нагадав польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Протягом осені 1663 — зими 1664 рр. об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром, здійснила похід на Лівобережну Україну¹⁰¹. У ньому взяло участь майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера- та Манглі-Гіреїв, а також Дадешаги. Однак пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії¹⁰².

Саме під час цього походу татарські воєначальники намагалися змусити П. Тетерю відмовитися від протекції польського короля на користь підданства султану Мегмеду IV Авджи. У даному випадку це передбачало б також і залежність Правобережного гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придунайськими князівствами — Валахією й Молдавією. «Ляхи не мало не бажують вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться піти, то ми готові їх знищити разом з вами»¹⁰³, — говорив у березні 1664 р. Дедешага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. хан Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру, який передбачав відносини сюзеренно-васального типу.

Тут треба зазначити, що від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. XVII ст. уряди Стамбула й Бахчисарая не мали єдиної точки зору стосовно політичного статусу Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан почав відкрито ігнорувати накази свого сюзерена щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої задіяності своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні. Але загалом війна не принесла бажаних результатів зацікавленим сторонам. Навпаки надзвичайна жорстокість учасників військового походу щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана П. Тетері, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана Тетері, яка полягала в таких словах: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреем, привести в порядок майже всю Україну»¹⁰⁴, — зазнала краху. Поразка цієї військової кампанії означала не тільки остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Укра-

їнського гетьманату, але й поряд з іншими причинами призвела до його відмови від гетьманської булави¹⁰⁵.

Починаючи з кінця 1660-х рр., Османи «кільканадцять від козаків витребували претендентів» на посаду українського гетьмана, що було спричинене надто вже самостійною політикою П. Дорошенка¹⁰⁶. Поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького Юрія основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Очевидно, що і П. Тетеря, який також приходився ріднею Б. Хмельницькому, не дарма в цей час виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула. Як писав у 1671 р. великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський, він «утік під протекцію цезаря турецького»¹⁰⁷ та розглядався Мегмедом IV Авджи як можливий кандидат не лише на гетьманську булаву, але й князівський титул.

Степан Опара та Мегмед IV Авджи

У листопаді–грудні 1664 р. генеральний старшина в гетьманських урядах Ю. Хмельницького та П. Тетері сотник С. Опара налагодив тісні стосунки з кримським ханом Мегмет-Гіреєм IV¹⁰⁸. На середину 1665 р. сотник Медведівської сотні Черкаського полку розіслав свої універсали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалося про його підлеглість польському королеві чи московському цареві. Підписуючи ці звернення лише як «старший брат Війська Запорозького», С. Опара обіцяв українцям такі самі вольності, які вона мала за гетьмана Б. Хмельницького¹⁰⁹. З огляду на поспішний виїзд з України П. Тетері (червень 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили «старшому брату» певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в його особі¹¹⁰.

Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має і свого протектора — султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, С. Опара вислав до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням козацьких дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що посли Опари також просили в султана допомоги в незалеженні від Речі Посполитої¹¹¹. Деякою мірою Мегмед IV Авджи пішов назустріч вимогам козаків — у кінці липня того ж року він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чол.)¹¹².

Одночасно з дипломатичними заходами Опара зробив спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планував

вирушати на Канева. Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату¹¹³. Однак спочатку Опара вирішив захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня надійшов разом з турками й татарами Кан Мегмед¹¹⁴. Після багаточисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара вислав в район можливого з'єднання своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з 5-тисячним татарським загоном¹¹⁵. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня 1665 р., а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава¹¹⁶.

Діяльністю С. Опари був незадоволений Мегмед-Гірей ІV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана Мегмеда ІV Авджи в обхід Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»¹¹⁷. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко¹¹⁸, адже в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою»¹¹⁹ Дорошенка не було затримано.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)»¹²⁰, — підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана історик Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара «уособлював щораз більше стремління до незалежності»¹²¹. Підтримуючи такі висновки відомих вчених, хочемо наголосити на тому, що саме правобережний гетьман Опара, після відмови свого попередника П. Тетері від політичних задумів Б. Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана, зокрема, «одміряти ляхам границю по Случ»¹²². Цей гетьман практично відновив «турецько-татарський» напрям в українській зовнішній політиці. Саме шляхом Опари пішов його наступник, П. Дорошенко, який добирався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Однак С. Опара став заручником політики Кримського ханства та його зверхника в особі султана Мегмеда ІV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Іван Брюховецький та Мегмед IV Авджи

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало лівобережного гетьмана І. Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку для себе кращого союзера. Його він хотів бачити в особі султана Османської імперії. На початку квітня 1668 р. послы від Лівобережної України прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території Українського гетьманату турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину¹²³.

Монарх Османської імперії Мегмед IV Авджи виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і висилає йому на допомогу війська кримського хана¹²⁴. Окрім того, на Лівобережну Україну було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з гетьманом Брюховецьким договір про підданство¹²⁵. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася — на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р. його було вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано П. Дорошенка.

Проросійська політика І. Брюховецького завершилася крахом. Незважаючи на те, що він погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати своїх революційних здобутків доби Хмельниччини. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, так само як і його попередники, намагається знайти для себе іншого союзера, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання «прав і привілеїв» Війська Запорозького. Але бажання змінити московського царя Олексія Михайловича на турецького султана Мегмеда IV Авджи не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й власного життя.

Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) та Мегмед IV Авджи

Від 1670 р. лівобережного гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного) і правобережного гетьмана П. Дорошенка почали підозрювати в змові. Про це, зокрема, повідомляв до Варшави ще один тогочасний гетьман (від «його королівської милості» Речі Посполитої) М. Ханенко у листі від 18 жовтня 1670 р.: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»¹²⁶. Тобто, передбачалося визнання урядом Лівобережної України протекції султана Мегмеда IV Авджи.

Протягом 1671 р. лівобережний гетьман Д. Ігнатович дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії¹²⁷. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Д. Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»¹²⁸. Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської. — *Авт.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком. — *Авт.*) розуміти хотів»¹²⁹.

Петро Дорошенко та Мегмед IV Авджи

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, правобережний гетьман П. Дорошенко на початку лютого 1667 р. відіслав своїх послів до Бахчисараю для укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та йти війною на Польщу разом з українцями і росіянами¹³⁰. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму¹³¹.

Зважаючи на те, що кримський хан без свого протектора, султана Мегмеда IV Авджи, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відіслав своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийняте султаном в Адріанополі. Українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо¹³². Польський посол Є. Радзівський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»¹³³. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана, що «перевернуть поляків догори ногами»¹³⁴. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П. Дорошенка у 1666 р. Дорошенкові посли також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Війском Запорозьким проти Польщі.

У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана¹³⁵. Великий візир Фазил Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав про

те, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови поважання їхніх прав, але польський монарх їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії¹³⁶. Зовнішньополітичні заходи П. Дорошенка — посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею — не привели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковане царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався у напрямі остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

У жовтні 1667 р. П. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польського короля та склав йому присягу під Підгайцями, але вже у січні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було ухвалено рішення: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. — *Авт.*) і Королівської Величності з цього часу не бувати»¹³⁷. Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»¹³⁸. Крім того, українська сторона висувала ряд умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року¹³⁹. Якби Мегмед IV Авджи не прийняв цих пропозицій, то, як відзначалося в документі під назвою «Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»¹⁴⁰. Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов козацька Україна буде шукати собі іншого протектора. У червні–липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запорозького урочисто приймали турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану. 11 (21) березня 1668 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств¹⁴¹. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну¹⁴². Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мегмеда IV Авджи за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень¹⁴³. Отже, в руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди-інсигнії від польського короля й турецького султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Найголовнішою причиною такої зміни

політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також позбавить її від нападів з боку Кримського ханства.

У вересні 1668 р. до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під протекторат Мегмеда IV Авджи. Однак, з огляду на українсько-польські переговори, старшинська рада лише у грудні 1670 р. остаточно ухвалила рішення визнати зверхність Османської імперії. Тоді ж Дорошенко послав до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України»¹⁴⁴. Разом з тим, кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», — наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка.

Влітку 1672 р. багатотисячна армія (до неї входили підрозділи чисельних османських васалів) на чолі з самим султаном Мегмедом IV Авджи перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у султанському шатрі, під час якої Мегмед IV Авджи дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою — «перед кожної сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів. — *Авт.*)»¹⁴⁵. Під час чергової зустрічі з султаном, яка відбулася в жовтні 1672 р., Дорошенко висловлював прохання щодо виконання турецькою стороною взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у Мегмеда IV Авджи великий візир відповів: невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна»¹⁴⁶.

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан Мегмед IV Авджи. — *Авт.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — *Авт.*) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»¹⁴⁷. Крім того, представники Мегмеда IV Авджи під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату¹⁴⁸. За Бучацькою угодою, до Османів відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й

південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава (*Panstwo*) Українська має належати козакам у старих кордонах»¹⁴⁹, — зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка перебували Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею.

Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Згідно з Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами зберігали свою чинність. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. За висловом відомого польського історика З. Вуйціка, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»¹⁵⁰.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV Авджи на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною в статусі османського підданого¹⁵¹. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Султан також особисто вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Урочистий турецький одяг вручили і тридцяти козацьким старшинам¹⁵². Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися в силу різних причин, серед яких були по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV Авджи в битві з військами Речі Посполитої під Хотиним. Поряд з іншими чинниками, це призводять до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман традиційно повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від османської зверхності й визнання польської протекції¹⁵³.

З початком 1674 р. у П. Дорошенка виникла проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звернувся з проханням про допомогу одночасно і до султана, і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою Україною.

Черговий прихід Мегмеда IV Авджи на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут знову султан вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також чергову

булаву. Отже, П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені цього султана Османської імперії. Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі з щойно проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Османської імперії і Речі Посполитої. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹⁵⁴. 10 жовтня 1675 р. гетьман П. Дорошенко під військовим тиском склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просило царя Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та невдовзі, протягом першої половини 1676 р., правобережний володар знову почав відсилати листи до Стамбула із запевненням своєї вірності Мегмеду IV Авджи та проханням про надання військової допомоги проти Польщі.

Григорій Дука та Мегмед IV Авджи

У червні 1681 р. правителем Правобережної України від імені султана Мегмеда IV Авджи став господар Молдавського князівства Григорій (Георге, Юрій) Дука. Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія переконливо засвідчила можливість вітчизняної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю — сину волоського господаря С. Кантакузію. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств.

Очевидно, що ідея стати володарем частини Українського гетьманату виникла в Г. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом наступних факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним з головних було питання про те, хто буде володіти козацькою Україною «від Дніпра до Случі»; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення «князем-гетьманом»

слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати когось з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст., а також налагодження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем та Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV Авджи можливості управляти правобережною частиною Українського гетьманату¹⁵⁵. С. Величко писав на початку XVIII ст.: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турецького царя за немалу суму»¹⁵⁶. З огляду на те, що перед цим Дука доволі легко міг «купити» в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами¹⁵⁷, можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

У червні 1681 р. Г. Дука отримав від Мегмеда IV Авджи привілей на право володіння Правобережною Україною. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: *«Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при новій держави одібранні згідно звичаїв Порти»*¹⁵⁸. Таким чином, султан, опираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їм належали, назначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату («Україні від Дніпра до Случі»), який, згідно з умовами Бахчисарайського миру, мав відійти до володінь Османів. У даному випадку можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії (союзу). Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з «правого берега» Дніпра. 23 липня 1681 р. Г. Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні, 28 липня, він зустрічався з великим візиром Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV Авджи. Останній вручив господарю «кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...»¹⁵⁹. Згідно з хронікою М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву¹⁶⁰, а ще бунчук і шапку¹⁶¹.

Молдавський господар мав перед султаном обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною «без жодного трибуту»¹⁶². Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя¹⁶³. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, як він хотів, щоб Москва віддала Стамбулу цю частину України, і дуже жалкує, що цього не трапилося¹⁶⁴. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях¹⁶⁵.

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд з цим зустрічаються й інші прочитання його прізвища — Грєдинєвич, Грєдіновський)¹⁶⁶. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію»¹⁶⁷. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Другим кроком Г. Дуки в ролі «воєводи і господаря земель Молдавських і України» (саме так він підписував у той час свої листи)¹⁶⁸ після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків¹⁶⁹. Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682–1683 рр.¹⁷⁰ Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р.¹⁷¹ Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало бурну реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т. зв. «великих згонів», організованих гетьманом Самойловичем у 1679–1680 рр. було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії¹⁷².

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука почав відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я — Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у с. Циканівка (Циганівка), що над Дністром навпроти молдовських Сорок¹⁷³. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом зі своєю сім'єю¹⁷⁴. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в

Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім»¹⁷⁵. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі¹⁷⁶.

На жаль, маємо обмаль інформації про політику ставленика Мегмеда IV Авджи в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки — у 1682 р. той видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торгівельних операцій на території свого полку¹⁷⁷. Можливо, такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України. Того ж року Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом Й. Шумлянським у Немирові¹⁷⁸. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з польським королем Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з Ясс він підіймає питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдовських територій тому чи іншому монархові¹⁷⁹. Місяцем раніше, 11 січня, «господар Молдавії та України» звертався до Самойловича: «Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків..., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. — *Авт.*), що там (на Лівобережжі. — *Авт.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями»¹⁸⁰. 3 березня 1683 р. Дука знову звертається до гетьмана і висловлює йому разом з прихильністю свою стурбованість ситуацією, що склалася, крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії¹⁸¹.

Влітку–восени 1683 р. Г. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях — облозі 160-тисячною Османською армією на чолі з великим візиром Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчував, що військові підрозділи, очолювані Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р.¹⁸² Очевидно, володар

Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5–6-тисячне військо. Серед них було й декілька козацьких полків¹⁸³, які формувалися з українців Правобережжя¹⁸⁴.

Хроніка Сілігдара подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах поблизу австрійської столиці¹⁸⁵. Сілагдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі османської армії великого візира Кари-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня 1683 р. — вони знаходилися в тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю¹⁸⁶. Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Г. Дука відмовився платити великому візиріві Османської імперії «належного від нього з титулу податку». За це він був ув'язнений турками¹⁸⁷. Та невдовзі після сплати належних грошей його випустили, і він повернувся до своїх володінь, де планував прогнати своїх опонентів — «альтернативного» господаря Ш. Петричейка та гетьмана правобережного Війська Запорозького С. Куницького¹⁸⁸. Після ознайомлення з ситуацією на Правобережній Україні він скаржився Мегмеду IV Авджи на те, що козаки «відібрали у нього Поділля і Україну»¹⁸⁹.

Іван Самойлович та Мегмед IV Авджи

У червні 1679 р., відповідаючи на запит московського царя Олексія Михайловича про вибір міжнародного партнера, гетьман лівобережної частини Українського гетьманату І. Самойлович відписував про неприйняття його урядом ідеї російсько-польського союзу та настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією¹⁹⁰. А в розмові з московським послом, дяком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити»¹⁹¹. Одночасно гетьман відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю проти турків: «...хоча би ми разом з поляками над не приятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»¹⁹².

І. Самойлович зумів переконати царя Олексія Михайловича у доцільності укладення мирного договору з султаном Мегмедом IV Авджи. Для укладення миру з Високою Портою (а також Кримським ханством) у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше керівник посольства стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в столичному Батурині, вислухав пропозиції гетьмана щодо конкретного змісту майбутнього договору. Укладення Бахчисарайського миру 1681 р. стало зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації¹⁹³. Однак після отримання в серпні 1682 р. остаточного «списку» І. Самойлович висловив незадоволення його положеннями. Він відверто писав до Москви, що «із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам

дуже досадливо і шкідливо..., що Салтан Турський (Мегмед IV Авджи. — *Авт.*) дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послы Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»¹⁹⁴. У той же час посол В. Тяпкін звітувався перед своїм урядом: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й[ого] Ц[арській] В[еличності]... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Салтаном Турським пожалував би В[еликий] Г[осудар] його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Салтана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»¹⁹⁵.

Аналізуючи зміни до тексту османсько-московського договору 1681 р., внесені Мегмедом IV Авджи під час ратифікації в Стамбулі, І. Самойлович наголошував на тому, що якщо цар буде дозволяти відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей¹⁹⁶. Хвилюючись, що турецький ставленик на Правобережжі Г. Дука переманить до себе багато його підданих, гетьман запропонував цареві терміново змінити дану статтю Бахчисарайського договору. Український правитель подав також на розгляд російського монарха чотири статті, які, на його думку, мали б виправити ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося, що не «обережено» Запорожжя; по-друге, «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В[ашої] М[илості] державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє, гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «послы Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте, Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан Мегмед IV Авджи «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти¹⁹⁷.

Російський історик І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. український гетьман Самойлович переконував князя В.Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі такого миру, який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя¹⁹⁸. Гетьманський уряд попереджав Москву щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Османською імперією, що обернеться війною проти Росії. Також І. Самойлович повідомляв про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. Крім того, він говорив, що не можна довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирини від османської армії та відзначав неможливість

швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо¹⁹⁹.

У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укласти мирний договір з польським королем²⁰⁰. Документ, що отримав назву «Статті Івана Самойловича» з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У цих «статтях» пояснювалися причини неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном Мегмедом ІV Авджи (очевидно йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки сповідують іншу віру, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, їх не будуть оберігати і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирини; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювала значна кількість українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 14) Річ Посполита не знала великих нападів Османської імперії на свою територію; 15) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти Мегмеда ІV Авджи, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим²⁰¹.

Одночасно гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «Вічного миру» Московського царства саме з Османською імперією, а не з Річчю Посполитою: 1) султан Мегмед ІV Авджи, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король Людовік ХІV, який є союзником Австрійського цісарства та Польсько-Литовської держави, а також Венеціанської республіки, не виступить разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської Священної ліґи (куди входить і Польща), держави, що входять до неї,

не є єдиними в своїх прагненнях, а також зовсім не бажають успіху австрійському імператору в боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з Високою Портою²⁰².

Незважаючи на таку тверду позицію гетьмана І. Самойловича щодо миру з Османами, московські царі Іван та Петро у 1686 р. все ж таки підписали «Вічний мир», але з противником Мегмеда IV Авджи, польським королем Яном III Собеським. Наступного року Москва підтримала старшинську змову проти незручного своєю відвертою протурецькою політикою гетьмана та його зміщення з посади.

Особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодій Козацькій державі залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати захисту у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідної військової допомоги Україні ані в 1651, ані в 1653, ані в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглисть українського гетьмана турецькому султану. Період з кінця 1640-х і до кінця 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином, це виявлялося в укладенні договорів сюзеренно-васального типу) між Українським гетьманатом та Османською імперією й залежним від нього Кримським ханством, Трансільванським, Волоським та Молдавським князівствами. Але такого результату було досягнуто за рахунок відмови від морських і сухопутних військових походів козацького війська до володінь Високої Порти.

Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися Українським гетьманатом вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже — союзника. Політику лавірування Б. Хмельницького між Туреччиною (за якою, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Польщею (у свою чергу, їй протегували Відень та Ватикан, а також... той самий Париж), Росією та Швецією продовжили його наступники на гетьманській посаді. У зв'язку з цим відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що, якщо у першій половині XVII ст. козацька загроза становила для Османів одну з першочергових проблем, то у другій половині

того ж століття спроби встановити контроль над Україною привели головні східноєвропейські держави — Туреччину, Польщу й Московію — до серйозної конфронтації²⁰³.

Недотримання московським царем Олексієм Михайловичем взятих на себе союзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель України змусили уряд І. Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею. Тим самим формально скасовувалися переяславсько-московські угоди 1654 р., однак, пошуки нового союзерена гетьманським урядом не обмежувалися тільки відносинами з Варшавою — наступник гетьмана Б. Хмельницького уклав договір з Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством, які знаходилися під союзеренітетом Високої Порти. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей, він проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття протекції монархів Австрійської та Османської імперій. Однак складна внутрішньополітична ситуація в країні та наступ російських військ не дали змогу І. Виговському завершити плани свого попередника щодо стабілізації міжнародного становища Українського гетьманату. Протягом кінця 1650-х — кінця 1660 рр. Ю. Хмельницький, П. Тетеря, С. Опара та І. Брюховецький також намагались добитися підтримки султана Мегмеда IV Авджи та залежних від нього кримських ханів задля утримання своєї влади над правобережною та лівобережною частинами України.

Підписання Річчю Посполитою і Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р. за рахунок поділу Українського гетьманату спонукало його тогочасних зверхників шукати захисту в Османській імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність Козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи. Український гетьман П. Дорошенко був змушений визнати протекцію турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії. Визнання П. Дорошенком протягом 1669–1675 рр. васальної залежності від султана Мегмеда IV Авджи мало на меті порушити плани Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством задля об'єднання право- і лівобережної частин України під однією булавою. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання володарювати так само, як князі Молдавії та Волощини або ж хани Кримського ханства.

Султан Мегмед IV Авджи, «помилившись» з підтримкою П. Дорошенка, звернувся до призабутої ідеї створення Руського/Українського князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами, воно було у повній васальній залежності від султана, хоча це, як не дивно, збігалось з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхність ані польського, ані російського монархів задля збереження власних політичних інте-

ресів. Плани Османської імперії у цей час полягали в тому, щоб стабілізувати політичну ситуацію на козацькому Правобережжі, якому відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Східній та Південно-Східній Європі. Під час короточасного правління на Правобережній Україні молдавського господаря Г. Дуки після довготривалих війн відбулися певні позитивні зрушення стосовно стабілізації суспільно-політичного життя в регіоні.

Автономістські прагнення українських правителів збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи багатотисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. (два перших з них очолював сам Мегмед IV Авджи) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів П. Дорошенка та Ю. Хмельницького проти Польщі та Росії, а з іншого, закінчилися утворенням Кам'янецького єялету на Західному Поділлі, зруйнуванням столиці Козацької держави Чигирин та перетворенням великої частини Правобережної України в «пустинне поле».

Власне облога та взяття 120-тисячним військом Кара Мустафи Чигирин у 1678 р. не лише спонукали цього великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й стали своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним виглядав той факт, що облога української столиці тривала з 8 липня до 12 серпня, а через п'ять років османське військо майже у тому ж самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня 1683 р., але завершило свої спроби 12 вересня того ж року, тобто витративши для цього на місяць більше, однак так і не оволодівши серцевиною «золотого яблука світу».

Лівобережний гетьманат, який разом з Московською державою спочатку відвоював Чигирин у П. Дорошенка, а потім захищав його від Османів, мав власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман І. Самойлович, виношуючи плани об'єднання право- і лівобережної частин колись єдиної Козацької держави, спонукав свого зверхника — московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Високою Портою згідно з Бахчисарайським миром 1681 р. та всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавило останню допомоги у війні з Османською імперією. Цей турецько-московський договір, після Журавненського миру 1676 р. між Варшавою і Стамбулом, на короткий час стабілізував ситуацію на українських землях, а також дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Натомість Австрійська імперія, використавши військові сили Речі Посполитої та Українського гетьманату, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після погодження Габсбургів на розподіл козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством згідно з Вічним миром 1686 р. (що врахо-

увало прагнення Відня та Ватикану втягнути Москву до війни з Портою), Австрія надійно забезпечила собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Військові операції Варшави та Москви, за активною участю козацьких військ з Лівобережної та Правобережної України, відволікали великі сили Османської імперії та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над військами Мегмеда IV Авджи під Будюю (1686) і Мохачем (1687), що врешті й стало одним з головних приводів для його зміщення з султанського трону під час бунту Яничарського корпусу.

¹ *Костомаров Б.* Богдан Хмельницький, данник Османської порти // Вестник Европы. — Т. 6. — № 12. — 1878. — С. 806–817.

² *Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. 42. — С. 3–19; *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького // Український археографічний збірник — Вип. 10/11. — 2006. — С. 134–157; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 144/145. — Львів, 1926. — С. 109–140; *Його ж.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. — 1928. — Кн. IV. — С. 5–12; *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 54–72; *Його ж.* Посольство гетьмана І. Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний Світ. — № 1–2. — 1997. — С. 195–202; *Його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью-Йорк, 1975. — № 3–4. — С. 23–27; *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. (републікація) // Східний Світ. — № 1–2. — 1997. — С. 206–215; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177–192; *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 42–47; *Степанков В.* Борьба Украины і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 118–128; *Його ж.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. — К., 2005. — С. 19–24; *Його ж.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 223–234; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. — Част. I: 1654 рік. — Львів, 1996; *Його ж.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 123–164; *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. — 1997. — № 1–2. — С. 216–221; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Марра mundi: Збірник

наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 376–412; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003; *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С. 334–340; *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 581; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. — Praha, 1933.

³ *Федорук Я.* Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницького» // Український археографічний збірник — Вип. 10/11. — К., 2006. — С. 196; *Його ж.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 155–156.

⁴ *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — С. 64–65; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 20–22. Порівн.: *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів». — С. 376–412.

⁵ Валіде султан Хатідже Турхан (1627(?)–1683) — дружина султана Османської імперії Ібрагіма I (1640–1648). Народилася в Україні, мала ім'я Надія. У 12-річному віці потрапила до татарського полону та була віддана в гарем до султанського палацу Топкани як подарунок для Кісем-султан, матері майбутнього чоловіка. 2 січня 1642 р. народила майбутнього султана Мегмеда IV Авджи. У 1656 р. організувала вбивство Кісем-султан та підтримала сходження на посаду великого візира Мегмеда-паші з роду Кьопрюлю (1656–1661). Мала певний вплив на свого сина. У 1658 р. за її вказівкою розпочали будівництво двох фортець при вході в Дарданели. У 1663–1665 рр. побудувала величну мечеть Єні Валіде Султан Джамі у складі релігійного комплексу (мавзолей, школа, ринок, парк, фонтани) на березі Золотого Рогу, де й була похована в мавзолеї. У цій мечеті в 1693 р. було поховано її сина, а також інших султанів Османської імперії — Мустафу II, Агмеда III, Магмуда I та Османа III. У 1680 р. французький мандрівник Г.-Ж. Грело писав, що Хатідже Турхан була однією з найталановитіших жінок, яка коли-небудь проживала в султанському палаці Топкани (Leslie P. Peirce. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire.* — Oxford, 1993; Lucienne Thys-Senocak, *Ottoman Women Builders.* — Aldershot, 2006; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. — К., 1998; *Джон Фрилли.* Тайни османського двора. Частная жизнь султанов. — Смоленск, 2004; *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации. — Т. 1. — Москва, 2006).

⁶ *Галенко О.* «Тум» на османському престолі // Україна: хронологія розвитку. — Т. 4. — К., 2009. — С. 314.

⁷ Див.: История Османского государства, общества и цивилизации. — Т. 1. — Москва, 2006.

⁸ *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 рр. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — Т. 4. — К., 1992. — С. 113–118; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994; *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents by D. Kołodziejczyk.* — Brill–Lejden–Boston–Köln, 2000.

⁹ Див.: Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. — М., 1990; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — Москва, 1998; Ч. 2. — М., 2001.

¹⁰ Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681–1683 рр.) // Київська старовина. — 2002. — № 4. — С. 126–140.

¹¹ Про політику султана Мегмеда IV Авджи щодо України див.: Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 100–108, 117–120, 143–146, 194–196 та ін.

¹² Див., наприклад: *Rypka J. Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Casopis Narodniho Musea. — 1931. — Т. 105. — S. 209–231; Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. — 1970. — № 11 (3). — P. 454–461; Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. — 1984. — Vol. VIII. — № 3/4 (Desember). — P. 453–472 та ін.*

¹³ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії... — С. 44–45.

¹⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 103; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 180.

¹⁵ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177–192.

¹⁶ Цит. за: Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. — С. 24.

¹⁷ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Кн. 5. — СПб., 1905. — С. 606.

²⁰ Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. — С. 27–28.

²¹ Даний документ окремими істориками з невідомих причин визнавався недостовірним, хоча аналіз тогочасних аналогічних угод-«капітуляцій» між Османською імперією та іншими країнами, зокрема, Молдавією та Валахією, дозволяє стверджувати про достовірність українсько-османської торгової угоди 1649 р. (Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — Вып. 8. — М., 1998).

²² Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — Вып. 8. — Москва, 1998. — С. 25–42.

²³ Собрание государственных грамот и договоров. — Т. III. — Москва, 1822. — С. 444–447; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) — С. 619–622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998. — С. 67–70.

²⁴ Там само.

²⁵ Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. — Харків, 2003. — С. 127–141.

²⁶ *Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 554–555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 93.*

²⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб, 1875. — С. 354; *Прицак Л.* Назв. праця. — С. 130; *Рупка J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. — Praga, 1928. — S. 346–350.

²⁸ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 94.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией: Собрание документов в трех томах. — Т. II. — Москва, 1953. — С. 185.

³⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — К., 1996. — С. 54.

³¹ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.

³² *Abrachamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1–2. — P. 137–138.

³³ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164.

³⁴ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

³⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 143.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

³⁷ Там само. — С. 233–234.

³⁸ Бібліотека музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ. Краків). — Теки Нарушевича (далі — ТН). — № 146. — Арк. 211–216; Документи Богдана Хмельницького... — С. 266–267.

³⁹ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących / Przez J. J. Sękowskiego. — Т. I. — Warszawa, 1825. — S. 204–205.

⁴⁰ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 98–99; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К., 1931 — С. 784, 1545.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 289, 302.

⁴² *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. — С. 73.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Флоря Б.* Назв. праця. — С. 101.

⁴⁵ Державний архів Львівської області. — Ф. 26 «Львівський університет, р. 1932». — Оп. 4. — Спр. 629: Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655. — Lwów, 1932. — Арк. 82–83.

⁴⁶ *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — Москва, 1981. — С. 47.

⁴⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 193–196.

⁴⁸ *Заборовский Л.* Указ. соч. — С. 137.

⁴⁹ *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym. — S. 213–214; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1098–1099; *Заборовский Л.* Указ. соч. — С. 138.

⁵⁰ Архів головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ «Козацький». — № 60; *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem

Chmelnickum. — S. 212–214; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 115–116; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum... — С. 23.

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 461–463.

⁵² *Санін Г.* Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Часть 2. — М., 2001. — С. 37.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиєю (далі — Акты ЮЗР). — Т. XIV. — СПб., 1889. — С. 562–564.

⁵⁴ *Грушевський М.* Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1164.

⁵⁵ *Крив 'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького. — С. 157.

⁵⁶ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 47.

⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 210.

⁵⁸ *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського. — [Б. м.], [б. д.] — С. 177.

⁵⁹ Там же. — С. 192.

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 368–369.

⁶¹ Там же. — Т. IV. — С. 226, 230; Т. XV. — С. 295.

⁶² *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Східний світ. — К., 2000. — № 1-2'97. — С. 206–215.

⁶³ Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 244–245.

⁶⁴ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001. — С. 279.

⁶⁵ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — Т. XLV. — Z. 4. — Warszawa, 1954. — S. 626

⁶⁶ *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 169–171.

⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 121, 123, 125.

⁶⁸ *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 181.

⁶⁹ Там само. — С. 150.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 31.

⁷¹ Там же. — С. 59.

⁷² Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usouae ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 1. — Pars. I. — Kraków, 1880. — S. 492.

⁷³ Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів (далі — БНІО. Вроцлав). — Рукоп. 245. — Арк. 498.

⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 265–266.

⁷⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиєю (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 152, 156, 157; АГАД. —

Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — Від. II. — № 1657; БМЧ (Краків). — ТН, рукоп. 175. — № 10. — Арк. 97; № 12. — Арк. 103–104.

⁷⁶ Кара Мустафа-паша «Мержифонлю» народився 1634 р. у м. Мержифон за 240 км від Анкари у сім'ї сіпага Ураса Гасан-бея. Виховувався у родині великого візира Мегмеда Кьопрьюлю та одружився на його доньці. У другій половині 1660-х — першій половині 1670-х рр. — заступник (каймакам) великого візира Кьопрьюлю-заде Фазиль Агмеда (сина Мегмеда). У 1672 та 1674 рр. брав участь у походах Османської імперії на Західне Поділля як третій візир. 5 листопада 1676 р. призначений на посаду великого візира. Очолював турецьке військо під час другого Чигиринського походу до України влітку 1678 р. Здійснював контроль за князюванням гетьмана Ю.Хмельницького. За правління Кари Мустафи на посаді великого візира загострилася фінансова криза в Туреччині, а тому він пропонував султану Мегмеду IV компенсувати її за рахунок проведення війн, зокрема, захопити Венецію та Рим і відродити Римську імперію на чолі з Османами (Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. — Kraków, 1973; *Adrahamowicz Z.* Tło polityczne i economiczne wyprawy Wiedenskiej Kary Mustafy // *Kwartalnik Historyczny.* — Roczn. LXXXIX. — Warszawa, 1983).

⁷⁷ *Collectanea z dziejopisów tureckich.* — S. 124.

⁷⁸ *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko (Książę kozacki). 1640–1679. — Poznań, 1919. — S. 124.

⁷⁹ БМЧ (Краків). — Рукоп. 175. — № 10. — Арк. 97–98.

⁸⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 304.

⁸¹ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів (далі — ПАН Курнік). — Од. зб. 387. — Арк. 8; БМЧ (Краків). — ТН, рукоп. 175. — № 12. — Арк. 103–104.

⁸² *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678 / Wyd. F. Pułaski.* — Warszawa, 1907. — S. 10.

⁸³ *Седов П.* Оборона Чигирина в 1677 г. // *Российское государство в XIV–XVII вв.: Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева.* — СПб, 2002. — С. 490–491.

⁸⁴ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 210. — Оп. 12. — № 958. — Арк. 613–619; *Заруба В.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией... — С. 34.

⁸⁵ *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.). — С. 126.

⁸⁶ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego.* — S. 246.

⁸⁷ Влітку 1678 р. через Дністер здійснила переправу майже 140-тисячна армія Османської імперії на чолі з великим візиром Кара Мустафою. За повідомленнями П. Гордона, її складові підрозділи очолювали: «Імена пашів згідно іншої реляції. Це ті ж, які були під Віднем (у липні–вересні 1683 р. — *Авт.*): Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара Мегмет Візир-паша Діарбекірський, Мустафа Візир-паша Сілістрійський, Халіл-паша Сивашський, Агмет-паша Марашський, Хасан-паша Софійський, Хусейн Візир-паша Дамаський, Хієз ала-паша Текійський, Бекір-паша Алепський, Осман-паша, Хасан-паша Армітський, Ібрагім Арасп Візир-паша Будаїський, Агмет Візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, Бей Великого Каїра, Шейхогли Агмет-паша Агрійський; крім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша и Делефер-паша». За кількісним складом до

османської армії входило: 15 тис. яничар и стільки ж сейменів, 15 тис. саперних військ, 30 тис. сіпагів-кінотників, 15 тис. «іншої гвардії», 2 тис. артилеристів, 10 тис. молдаван і волохів, а також 30–40 тис. татар — всього близько 132–142 тис. осіб (Заруба В. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией. — Харьков, 1993; *Davies B. The Second Chigirin Campaign (1678): Late Muscovite Military Power in Transition // The Military and Society in Russia, 1450–1917 / Ed. E. Lohr. — Leiden, 2002).*

⁸⁸ АГАД. Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів». — від II. — № 1657.

⁸⁹ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego.* — S. 364.

⁹⁰ *Ibid.* — S. 370.

⁹¹ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 276.

⁹² Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151–152.

⁹³ *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego...* — S. 403.

⁹⁴ АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3037. — Арк. 327–328.

⁹⁵ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 156–157; *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemicznicek. — S. 137.

⁹⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.

⁹⁷ БМЧ (Краків). — Рукоп. 177. — Арк. 953–954.

⁹⁸ АГАД. — Ф. «Архів Радзивілів», від III, кн. 15, № 109; *Maliszewski K.* w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego.* — Wrocław, 1984. — С. 102

⁹⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 160.

¹⁰⁰ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 302; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Т. 1. — Львов, 1874. — Т. 1. — С. 576.

¹⁰¹ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 141.

¹⁰² *Газін В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Рукопис дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 123.

¹⁰³ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 416.

¹⁰⁴ Там же. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 427.

¹⁰⁵ *Газін В.* Назв. праця. — С. 128.

¹⁰⁶ *Acta historica.* — Vol. 1. — Pars. 2. — S. 493–494.

¹⁰⁷ *Helsel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 198. *Andrusiak M.* Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665–1671) // *Kwartalnik historyczny.* — R. LI. — Lwów, 1937. — S. 556–561.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 244.

¹⁰⁹ Там же. — С. 49–50.

¹¹⁰ Цит. за: *Majewski W.* Opara Stefan // *Polski Słownik Biograficzny.* — Т. XXIV. — Warszawa, 1979. — S. 113.

¹¹¹ *Majewski W.* Opara Stefan. — S. 113.

¹¹² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 306–307.

¹¹³ Там же. — Т. V. — С. 300.

¹¹⁴ Там же. — С. 306.

- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 300; *Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza*. — Т. 11. — Warszawa, 1853. — S. 106–107.
- ¹¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 308.
- ¹¹⁸ Там же. — Т. V. — С. 308.
- ¹¹⁹ Там же. — Т. VI. — С. 60.
- ¹²⁰ *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Т. II. — Прага, 1939. — С. 41.
- ¹²¹ *Majewski W.* Opара Stepan. — S. 114.
- ¹²² Цит. за: *Дорошенко Д.* Степан Опара... — С. 40.
- ¹²³ *Флоря Б.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. — С. 85.
- ¹²⁴ *Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. — Т. XI. — Paris, 1838. — P. 369, 462.
- ¹²⁵ *Костомаров Н.* Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV — СПб., 1905. — С. 114.
- ¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — С. 314.
- ¹²⁷ Там же. — С. 457–458.
- ¹²⁸ *Acta historica*. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1027.
- ¹²⁹ *Ibid.*
- ¹³⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 112.
- ¹³¹ *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — К., 2003. — С. 196.
- ¹³² *Dorosenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. — Praga, 1933. — С. 13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga.* Silindar Tarihi. — Istanbul, 1928. — С. 472.
- ¹³³ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 115.
- ¹³⁴ *Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz.* — Lwów, 1855. — S. 80.
- ¹³⁵ *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszcze.* — Т. 1. — Warszawa, 1773. — S. 225–266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). — P. 476–489.
- ¹³⁶ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). — P. 146.
- ¹³⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 30–31.
- ¹³⁸ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — С. 211.
- ¹³⁹ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // Крикун М. Між війною та радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 253.
- ¹⁴⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687 рр.) / Упор. І. Бутич. — К. — Львів, 2004. — С. 379–383.
- ¹⁴¹ БМЧ (Краків). — Од. зб. 844. — Арк. 83.
- ¹⁴² *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 51.
- ¹⁴³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 259.
- ¹⁴⁴ Цит. за: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 52.

¹⁴⁵ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1112.

¹⁴⁶ АКТЫ ЮЗР. — Т. XI. — С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. — S. 39.

¹⁴⁷ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1109.

¹⁴⁸ *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... — С. 110.

¹⁴⁹ Бібліотека Національна у Варшаві, відділ мікрофільмів — Ф. 6639 (м-ф. 32423). — № 615; АГАД. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там само. — Ф. «Архів Замоївських». — № 3037. — Арк. 222.

¹⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 116.

¹⁵¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko. — S. 39–40; *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... — С. 110.

¹⁵² *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. — Т. VII. — Cz. 2. — Warszawa, 1961. — S. 326.

¹⁵³ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. — S. 421.

¹⁵⁴ БНЮ (Вроцлав). — № 355, арк. 19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. — Warszawa, 1934. — S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 533–534.

¹⁵⁵ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 346; *Papacostea V.* Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. — Bucuresti, 1983. — P. 101.

¹⁵⁶ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁵⁷ Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Валашського князівства (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 395).

¹⁵⁸ Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, відділ рукописів (далі — БЯУ Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. l.18; Documente privitoare la istoria romanilor: In 44 vol. — Vol. V. — Bucuresti, 1900. — S. 135–136.

¹⁵⁹ БЯУ (Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. 12; Documente privitoare. — Vol. V. — S. 137.

¹⁶⁰ *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века: Диссертация ... канд. ист. наук. — Кишинев, 1987. — С. 158.

¹⁶¹ Там же. — С. 159.

¹⁶² БЯУ (Краків). — Од. зб. 1151. — Арк. 19–20; Documente privitoare... — Vol. V. — S. 137.

¹⁶³ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1: 1682–1684. — Спр. 24. — Арк. 69.

¹⁶⁴ Там же. — Арк. 7.

¹⁶⁵ *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 160.

¹⁶⁶ *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 342; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346.

¹⁶⁷ Documente privitoare. — Vol. V. — S. 140–141.

¹⁶⁸ Див., наприклад: АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 47. — Т. 1. — Арк. 130.

¹⁶⁹ Цит. за: *Костомаров Н.* Руїна... — С. 329.

¹⁷⁰ *Величко С.* Літопис. — Т.2. — С. 289.

¹⁷¹ РДАДА. — Ф. 68, 1682. — Спр. 2. — Арк. 2; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х томах. — Т. 3. — М., 1970. — С. 351.

¹⁷² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.

¹⁷³ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁷⁴ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 167–168.

¹⁷⁵ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

¹⁷⁶ *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 33.

¹⁷⁷ РДАДА. — Ф. 68, 1682. — Спр. 2. — Арк. 2 зв.-3; Исторические связи... — Т. 3. — С. 351.

¹⁷⁸ АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. III. — Арк. 344.

¹⁷⁹ Там само. — Т. 1. — Арк. 129-130.

¹⁸⁰ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 290.

¹⁸¹ *Еремия И.* Молдавско-русские политические святы... — С. 162.

¹⁸² *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — Warszawa, 1983. — S. 173.

¹⁸³ На жаль, окрім інформації Й. Некульчі, нам не вдалося розшукати джерел, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих українських полків (Чухліб Т. Чи брали участь українські козаки в битві під Віднем 1683 р.// Українська козацька держава. — Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 78–94).

¹⁸⁴ *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346–347; *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 160.

¹⁸⁵ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Kraków, 1973. — S. 103.

¹⁸⁶ Ibid. — S. 161.

¹⁸⁷ Ibid. — S. 196.

¹⁸⁸ *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. — К., 2000. — С. 314–322.

¹⁸⁹ *Чухліб Т.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості. — К., 1997. — С. 171–181.

¹⁹⁰ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 2. — Кн. 192. — Арк. 66.

¹⁹¹ Цит. за: *Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — Т. 3 — СПб., 1878. — С. 72.

¹⁹² Цит. за: *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — Москва, 1962. — С. 225.

¹⁹³ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003. — С. 349.

¹⁹⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279.

¹⁹⁵ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 261–262.

¹⁹⁶ Там же. — С. 280.

¹⁹⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279–280.

¹⁹⁸ *Греков И.* «Вечный мир» 1686 года: Рукопись дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1950. — С. 392.

¹⁹⁹ *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 350–351.

²⁰⁰ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Спр. 224. — Арк. 61–90; *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 364–381.

²⁰¹ *Станіславський В.* Назв. праця. — С. 368.

²⁰² Там само.

²⁰³ *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 125. Порівн.: *Чухліб Т.* Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.